

Decline of Zagros Forests as a National Public Issue and a Possible Policy Framework for Resolution

Ahmad Beiranvand

PhD in Forest Policy, University of Tehran, Board Member, Shamim Forest Institute of Iran, Tehran, Iran

Email: Beiranvan@gmail.com

 0009-0006-3987-8699

Mohammad Avatefi Hemmat

Assistant Professor of Forest Policy, Faculty of Natural Resources, University of Tehran, Karaj, Iran

Email: avatefi@ut.ac.ir

 0000-0003-1990-3173

Abstract

This article aims to provide a policy framework for sustaining the Zagros Forests, using a grounded theory methodology. The research demonstrates that forest decline is a multifaceted phenomenon, and addressing it requires an understanding of the various dimensions of forest management and their dynamic interrelationships. The collapse of traditional institutions, along with the inadequacy of bureaucratic and formal governance structures for forest resources, constitutes a primary causal factor in the degradation of the Zagros Forests. Contextual factors include a heavy dependence on forest resources for livelihoods due to poverty and underdevelopment, alongside numerous socio-economic pressures that exceed the ecosystems' carrying capacity, creating a complex meta-forestry problem. The study proposes four policy recommendations: reformulating the policymaking process toward good governance; establishing participatory conservation programs; implementing a systemic, problem-oriented mechanism involving key stakeholders; and institutionalizing a National Fund for financing the conservation of Zagros ecosystems. Collectively, these measures provide essential policy guidance for achieving socio-ecological sustainability in one of Iran's most critical forest regions.

Keywords: Grounded Theory, Good Governance, Scenario, Forest Policy, Forestry Plan, Socio-Economic Issues

Extended Abstract

Purpose

The Zagros forests have experienced rapid and widespread decline due to the combined pressures of human activity, ecological degradation, and institutional shortcomings. Persistent livelihood dependence among forest communities, long-standing socio-economic underdevelopment, and the erosion of traditional management systems have collectively exceeded the ecosystem's carrying capacity, transforming forest decline into a national public concern with extensive socio-ecological consequences. Despite increasing policy attention, a coherent and effective strategy for reversing this trend remains lacking. This study aims to analyze the causal structure underlying the degradation of the Zagros socio-ecological system and to propose a policy framework for restoring sustainable and resilient forest governance.

Design/Methodology/Approach

A Grounded Theory approach, following Strauss and Corbin, was applied to uncover the causal dynamics of forest decline. Data were collected through (1) systematic analysis of ten national forest-related policy documents and (2) semi-structured interviews with forest-dependent households and local community members in Lorestan Province. Data underwent open, axial, and selective coding to construct a paradigm model capturing causal conditions, core phenomena, contextual and intervening factors, interactions, and consequences. The emergent model was then compared with historical forest governance performance in the Zagros to formulate feasible policy scenarios for sustainable management.

Findings

The degradation of the Zagros forests is a multifaceted and deeply structural phenomenon. The central causal factor is the collapse of traditional institutions for managing renewable resources, coupled with the inability of modern bureaucratic systems to fulfill regulatory and governance roles effectively. Driven by poverty, underdevelopment, and intense livelihood dependence on forest resources, forest decline has transcended the forestry sector, becoming a broader socio-ecological governance issue. Structural, legal, policy, and enforcement deficiencies at both national and provincial levels have further intensified degradation. Past policies not only failed to alleviate pressures but, in some instances, contributed to accelerated deforestation. The recently proposed community forestry initiative, presented as a uniform solution, contains conceptual ambiguities and diverges significantly from the institutional prerequisites of genuine participatory governance. Of three scenarios developed, the “feasible preferred scenario,” combining cross-sectoral cooperation, good governance principles, meaningful

community participation, and sustainable financing, emerges as the most actionable under current conditions.

Practical implications

The findings suggest that technical interventions alone are insufficient to restore the Zagros ecosystem. Effective governance reform requires institutional restructuring, cross-sectoral coordination, empowered local governance structures, and sustained financial mechanisms. Community forestry initiatives may play a constructive role only in areas with manageable socio-economic pressures and where essential institutional and legal preconditions are met. A problem-oriented, governance-centered approach provides a roadmap for integrating local participation with national policy objectives.

Social implications

This research highlights the critical link between forest governance and societal well-being. Addressing socio-economic vulnerabilities and empowering forest-dependent communities can enhance livelihoods, strengthen social legitimacy, and foster long-term stewardship of forest landscapes. Participation that is both meaningful and supported by institutional frameworks is essential to avoid “participation traps” that exacerbate ecological and social pressures.

Originality/Value

This study contributes to forest governance literature by integrating structural analysis, Grounded Theory, and scenario-based policy development in a socio-ecological context. It emphasizes the importance of combining governance reform with community participation and sustainable financing to achieve durable ecological and societal outcomes. The proposed policy framework offers actionable insights for policymakers, forestry authorities, and community leaders seeking to restore degraded landscapes while balancing ecological, social, and economic objectives.

E-ISSN: 2588-6525 / Center for Strategic Research / The Scientific Journal of Strategy

Journal of "The Scientific Journal of Strategy" © 11 years by Center for Strategic research is licensed under

10.22034/rahbord.2025.535664.1832

زوال بوم‌سازگان زاگرس به مثابه یک مسئله عمومی ملی و چهارچوب سیاست‌های ممکن برای علاج آن

احمد بیرانوند

دانش آموخته دکترا سیاست جنگل، دانشگاه تهران، عضو هیئت‌مدیره موسسه شمیم جنگل ایران، تهران، ایران

Email: Beiranvan@gmail.com

 0009-0006-3987-8699

محمد عواففی همت

استادیار سیاست جنگل، عضو هیئت‌علمی دانشکده منابع طبیعی، دانشگاه تهران، کرج، ایران
Email: avatefi@ut.ac.ir

 0000-0003-1990-3173

چکیده

در سال‌های اخیر، به دلایل مختلف انسانی، طبیعی و ضعف مدیریت، بوم‌سازگان زاگرس رو به زوال نهاده و مطالبه بخش وسیعی از جامعه در مورد سرنوشت جنگل‌ها، آن را به یک مسئله عمومی تبدیل نموده که در دستور کار سیاست‌گذاران است؛ اما چگونگی حل مسئله روشن نیست. هدف این مقاله ارائه پیشنهادی سیاستی برای پایداری جنگل‌های زاگرس براساس روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد است. یافته‌ها نشان داد که زوال جنگل‌های زاگرس پدیده‌ای چندوجهی است و علاج بخشی آن نیازمند شناخت ابعاد و ارتباط پویای میان آن‌ها است. ضعف فروپاشی نظام سنتی و ضعف نظام دیوانی مدیریت جنگل، مهم‌ترین علت جنگل‌زدایی و تخریب جنگل‌های زاگرس است. وضعیت حاکم بر عرصه نشان‌دهنده وابستگی معیشتی شدید ناشی از فقر و توسعه نیافتگی و مسائل اجتماعی و اقتصادی متعدد است که بیش از ظرفیت قابل تحمل بوم‌سازگان و موضوعی فراجنگل‌داری است. چهار توصیه سیاستی شامل تغییر در فرایند و ساختار سیاست‌گذاری با رعایت اصول حکمرانی مطلوب؛ اجرای برنامه حفاظت و مدیریت مشارکتی بوم‌سازگان زاگرس؛ ایجاد سازوکار اجرایی نظام‌مند، پویا و مسئله‌محور با حضور ذی‌نفعان کلیدی؛ تأسیس صندوق ملی حفاظت از بوم‌سازگان زاگرس ارائه شده است. جنگل‌داری اجتماعی نمی‌تواند همچون نوش‌دارو، تمامی مشکلات زاگرس را حل نماید؛ بلکه می‌تواند در مناطق مستعدی به کار گرفته شود که مسائل اجتماعی-اقتصادی پیچیده ندارند. احیای اکوسیستم زاگرس نیازمند بازآفرینی ساختارهای مدیریتی اجرایی و تأمین منابع مالی است و فرصت‌های شغلی و منافع مالی و اقتصادی بلندمدتی برای منطقه و کشور ایجاد می‌نماید که عموم جامعه، به‌خصوص گروه‌های آسیب‌پذیر و فقرا از آن بهره‌مند می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: داده‌بنیاد، حکمرانی خوب، سناریو، سیاست جنگل، طرح جنگل‌داری، مسائل اجتماعی-اقتصادی

مقدمه و بیان مسئله

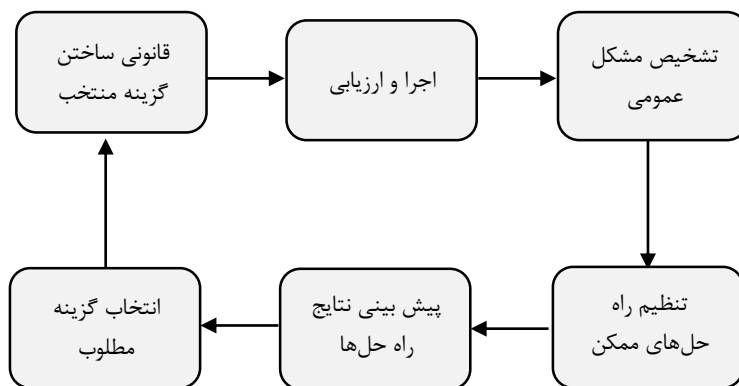
جنگل‌های زاگرس با مساحتی حدود ۵/۴ میلیون هکتار (سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری، ۱۴۰۳)، در ۱۱ استان کشور گسترش یافته و نقش مهمی در تنظیم بیش از ۴۰ درصد از جریان آب کشور، تعدیل آب‌وهوا، تشکیل و نگهداری خاک، حفظ تنوع زیستی گیاهی و جانوری، جذب گازهای گلخانه‌ای و تعادل اقتصادی و اجتماعی کشور دارند (فتاحی، ۱۳۸۴؛ مروی مهاجر، ۱۳۸۴: ۴۸). بنابر آمارهای رسمی، استان‌های زاگرس‌نشین حدود یک‌سوم از کل جمعیت کشور را در خود جای داده‌اند (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۴). بیش از ۷۰ درصد از کل جمعیت عشایری کشور در این محدوده فعال‌اند. از منظر کشاورزی استان‌های زاگرسی قطب تولید گندم و علوفه‌اند و ۵۰ درصد دام کشور در این ناحیه استقرار دارند (وزارت جهاد کشاورزی، ۱۴۰۲). جنگل‌های زاگرس مانند سدی طبیعی در برابر حرکت توده‌های ریزگردها و بادهای سوزان و هوای گرم بیابان‌ها و دشت‌های بین‌النهرین و شبه‌جزیره عربستان، فلات ایران را محافظت می‌نمایند. همچنین زاگرس نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری و حفظ تمدن و میراث فرهنگی و طبیعی کشور دارد. بنابراین جنگل‌های زاگرس مجموعه‌ای از کالاهای عمومی را در کشور تولید می‌کنند که بسیاری از ایرانیان کم‌وبیش از آن بهره‌مند می‌شوند. با این وجود، در سال‌های اخیر به دلایل مختلف انسانی و طبیعی و ضعف مدیریت، زوال بوم‌سازگان زاگرس در حال وقوع است و نگرانی و مطالبه بخش وسیعی از جامعه برای حفاظت، آن را به یک «مسئله عمومی»^۱ تبدیل نموده که نیازمند مداخله جدی دولت برای چاره‌اندیشی و حل مسئله است. این مسئله اخیراً در دستور کار سیاست‌گذاران قرار گرفته و انتظار می‌رود برای حفاظت از جنگل‌های زاگرس مجموعه‌ای از سیاست‌ها اندیشیده شود که سیر فرسایشی قبلی را متوقف و بهبودهای امیدبخش و ملموسی را در آینده قابل تصور ایجاد نماید؛ اما چگونگی دستیابی به این هدف روشن نبوده و صاحب‌نظران دیدگاه‌های مختلفی ارائه می‌دهند.

سیاست مجموعه‌ای از اقدامات یا عدم اقدامات به نسبت ثابت و هدفمند است که یک یا مجموعه‌ای از بازیگران در برخورد با یک مسئله در پیش می‌گیرند (الوانی، ۱۳۹۱؛ الصاق و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۹۵). سیاست سخت تحت تأثیر منافع گروهی و شخصی هر جامعه، ارزش‌ها، فرهنگ و اندیشه قرار دارد و خود نیز بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد (عالم، ۱۳۸۶). تدوین سیاست‌ها موجب کاهش موازی‌کاری سازمان‌ها، افزایش اثربخشی

برنامه‌ها و دستیابی به اهداف در نظام‌های پیچیده می‌شود که امکان مدیریت آن‌ها به صورت روزمره وجود ندارد. سیاست‌گذاری به‌عنوان فرایند تصمیم‌گیری در مورد یک مسئله برای رسیدن به هدفی مشخص تعریف شده است (الوانی، ۱۳۹۴: ۲۰).

از دیدگاه نظریه‌های سیاست جنگل، سیاست‌گذاری فرایند اجتماعی چانه‌زنی برای تنظیم منافع ناسازگار ذی‌نفعان متفاوت است. سیاست جنگل آن فرایندهای چانه‌زنی اجتماعی است که منافع ناسازگار ذی‌نفعان مختلف در استفاده و حفاظت جنگل را تأمین نماید (Krott, 2005). فرایند سیاستی شیوه‌ای است که یک سیاست در آن شکل می‌گیرد، اجرا می‌شود و ارزیابی می‌گردد.

یکی از روش‌های تحلیل سیاست، تحلیل فرایندهایی است که سیاست در بستر آن‌ها شکل می‌گیرد. در این روش، توجه و تمرکز تحلیل‌گر بر چگونگی ساخته‌شدن تصمیم‌ها و شکل‌گیری سیاست‌ها در عمل و در ارتباط با نهادهای دیوانی (ساختار) است. بنابراین، اگر سیاستی کارآمدی لازم و کافی را نداشته باشد، نه تنها باید به «محتوی» آن، بلکه باید به دو مقوله سازنده و تشکیل‌دهنده آن یعنی «ساختار» و «فرایند» نیز پرداخته شود.

شکل ۱: فرایند عقلانی سیاست

به‌طور کلی لازم است در سیاست‌گذاری‌های توسعه برای بخش منابع طبیعی تجدیدشونده یک رویکرد و نظریه مشخص حاکم گردد (بیرانوند و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۵۵). بنابراین، با توجه به اینکه زوال جنگل‌های زاگرس، به یک مسئله عمومی و ملی تبدیل شده، انتخاب سیاست مطلوب باید در چهارچوب فرایند سیاست‌گذاری عمومی بررسی شود (شکل ۱). جنگل‌های زاگرس اهمیت زیادی برای تأمین رفاه انسانی و توسعه

اقتصادی-اجتماعی کشور دارند. به علاوه گوناگونی دست‌اندرکاران جنگل و خواسته‌های آن‌ها، سیاست‌گذاری جنگل را به موضوعی مهم و حساس تبدیل می‌نماید. زوال جنگل پدیده‌ای پیچیده است و سابقه محدودی در ادبیات سیاست و مدیریت جنگل در کشور دارد؛ اما جنگل‌های زاگرس از گذشته سوژه برنامه‌های مختلفی بوده‌اند که پیامدهای اجرای آن سیاست‌ها و موفقیت و شکست آن‌ها نهایتاً در زمان حاضر به زوال ختم شده است. در این شرایط جنگل‌داری اجتماعی به‌عنوان انتخاب تازه سیاست‌گذار مطرح شده است. بررسی ساختار، فرایند و محتوای این سیاست و ارتباط آن با مسئله و سابقه مدیریتی می‌تواند در تصمیم‌سازی برای اصلاحات لازم مؤثر باشد. این تحلیل با روشن‌سازی ابعاد و عوامل مسئله و چاره‌اندیشی سناریوهایی برای علاج آن‌ها، تصویر واضحی از ویژگی‌ها و اثرات گزینه‌های سیاستی برای حل مسئله ایجاد می‌کند و زمینه انتخاب‌های شفاف و مبتنی بر مشارکت واقعی ذی‌نفعان را فراهم می‌نماید. بدین منظور پرسش‌ها و اهداف زیر صورت‌بندی شده‌اند.

حل مسئله زوال جنگل‌های زاگرس نیازمند شناخت عوامل اصلی منجر به زوال و بررسی رویکردهای به کارگرفته شده برای حل مسئله با تأکید بر چگونگی مشارکت ذی‌نفعان در یک زمینه تاریخی است. در این صورت ممکن است پیشنهادی برای برون‌رفت از وضعیت موجود فراهم گردد. بنابراین پرسش‌های زیر مطرح می‌شود:

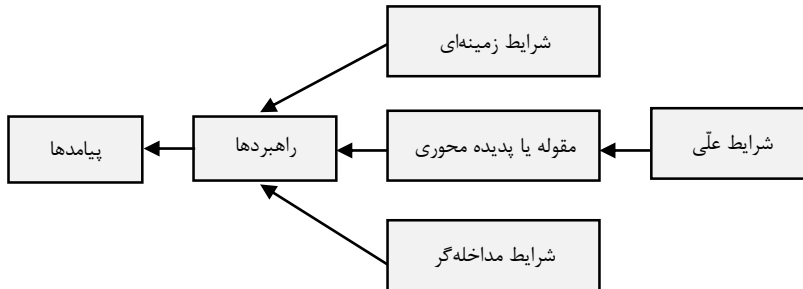
۱. عوامل مسئله چیست و ارتباط بین آن‌ها چگونه است؟
 ۲. تاکنون چه اقدامات و سیاست‌هایی و چگونه برای حل مسئله اتخاذ شده و چه نتایجی حاصل شده است؟
 ۳. رابطه بین مسئله جنگل‌های زاگرس با رویکرد تازه «جنگل‌داری اجتماعی» و سابقه آن چگونه است؟
 ۴. راه‌حل‌های ممکن کدام‌اند و راه حل مطلوب باید چه ویژگی‌های داشته باشد؟
- هدف این پژوهش شناسایی و تحلیل عوامل زوال بوم‌سازگان زاگرس، مرور اصلی‌ترین سیاست‌های گذشته و نتایج آن‌ها و ارائه یک چهارچوب سیاستی مدون برای توقف زوال بوم‌سازگان زاگرس، احیا و مدیریت پایدار آن‌ها، براساس یک رویکرد علمی متدولوژیک و تجربیات کارشناسی است.

۱. روش‌شناسی پژوهش

به‌منظور پاسخ به پرسش بنیادی پژوهش با عنوان شرایط و عوامل زوال جنگل‌های زاگرس، ۱۰ سند سیاستی ملی شامل: ۱. طرح مدیریت منابع جنگلی (۱۳۷۵)؛ ۲. طرح طوبی یا طرح توسعه جنگل و باغ (۱۳۷۶)؛ ۳. بهره‌برداری از محصولات فرعی جنگلی و مرتعی زاگرس (۱۳۷۷)؛ ۴. برنامه حفاظت و حمایت از منابع طبیعی کشور (۱۳۷۹)؛ ۵. برنامه ملی نهضت سبز (۱۳۸۰)؛ ۶. طرح تعادل دام و مرتع (۱۳۸۰)؛ ۷. دستورالعمل تهیه طرح اجرایی جنگل‌داری چندمنظوره (۱۳۸۱)؛ ۸. دستورالعمل اجرایی طرح صیانت و توسعه جنگل‌های زاگرس (۱۳۸۳)؛ ۹. سند توسعه منابع طبیعی و آبخیزداری در افق ۱۴۰۴ (۱۳۷۸)؛ و ۱۰. برنامه راهبردی جنگل‌های کشور (۱۳۸۷) تحلیل شده و دیدگاه اعضای اجتماعات محلی در استان لرستان نیز از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. گردآوری داده‌های پژوهش تا اشباع نظری ادامه یافت. به‌منظور تحلیل داده‌ها از روش تحقیق کیفی «نظریه داده بنیاد»^۱ استفاده شد. نظریه داده بنیاد دارای سه مرحله اصلی «کدگذاری باز»^۲، «کدگذاری محوری»^۳ و «کدگذاری انتخابی»^۴ است. کدگذاری باز روند خرد کردن، مقایسه کردن، مفهوم‌پردازی کردن و مقوله‌بندی کردن داده‌هاست. در کدگذاری محوری الگوهای موجود در مقوله‌های مرحله کدگذاری باز، تعیین می‌شود. کدگذاری محوری با استفاده از یک «مدل الگویی»^۵ صورت می‌گیرد که متضمن تحلیل شرایط، محتوا، کنش/کنش متقابل و پیامدهاست. لازمه این مرحله نیز «مقایسه مداوم»^۶ داده‌هاست (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۵۸). این مقوله‌ها در روش داده بنیاد استراوس و کوربین عبارت‌اند از: «شرایط علی»^۷، «کنش/کنش متقابل»^۸ یا «راهبردها»^۹، «شرایط زمینه‌ای»^{۱۰}، «شرایط مداخله‌گر»^{۱۱} و «پیامدها»^{۱۲} (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۹۷). در این مدل (شکل ۲)، شرایط علی بر پدیده محوری اثر می‌گذارد؛ پدیده محوری، شرایط زمینه‌ای و

1. Grounded theory
2. Open Coding
3. Axial Coding
4. Selective Coding
5. Paradigm
6. Constant Comparative
7. Causal Conditions
8. Action/Interaction
9. Strategies
10. Context Conditions
11. Intervening Conditions
12. Consequences

شرایط مداخله‌گر بر راهبردها و راهبردها نیز بر پیامدها اثر می‌گذارند (Creswell, 2012, p. 428).

شکل ۲: مدل پارادایمی کدگذاری محوری (منبع: دانایی‌فرد و امامی: ۸۵)

مقوله محوری: یک صورت ذهنی از پدیده و اساس فرایند است (دانایی‌فرد و امامی، ۱۳۸۶: ۸۴). شرایط علی: حوادث وقایع و اتفاق‌هایی است که به وقوع یا گسترش پدیده محوری می‌انجامد. زمینه (بستر حاکم): یعنی محل حوادث و وقایع متعلق به پدیده در طول «طیف بُعدی»^۱ و نشانگر یک سلسله شرایط خاصی است که در آن راهبردهای کنش/کنش متقابل صورت می‌گیرد.

شرایط مداخله‌گر (میانجی/دخیل): شرایط ساختاری است که به پدیده‌ای تعلق دارند و بر راهبردهای کنش/کنش متقابل تأثیر می‌گذارند. آن‌ها راهبردها را در درون زمینه‌ای خاصی سهولت می‌بخشند و یا آن‌ها را محدود و مقید می‌کنند. راهبردها یا کنش/کنش‌های متقابل: کنش/واکنش‌های ایجاد شده برای کنترل، اداره و برخورد با پدیده، تحت شرایط مشاهده شده خاص هستند. پیامدها: خروجی‌های حاصل از کنش/کنش‌های متقابل است (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۱۵۳).

کدگذاری انتخابی یا سطح سوم کدگذاری، روایت توصیفی است که ارتباط بین مقوله‌ها را تشریح می‌کند (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۱۱۸).

۱. بُعدپردازی: روند خرد کردن یک خصیصه و مشخص کردن ابعاد آن است.

۲. یافته‌های پژوهش

نتایج پژوهش به ترتیب پرسش‌ها، ارائه شده است.

۲-۱. شرایط و عوامل زوال جنگل‌های زاگرس

نتایج پژوهش برای پاسخ به پرسش شرایط و عوامل زوال جنگل‌های زاگرس در شکل (۳) ارائه شده است.

شکل ۳: الگوی مفهومی شرایط و عوامل جنگل‌زدایی و تخریب جنگل‌های زاگرس

(منبع: نگارندگان)

یافته‌ها نشان می‌دهند که:

۱. زوال جنگل‌های زاگرس یک پدیده چند وجهی است و به‌منظور چاره‌اندیشی و علاج‌بخشی آن لازم است ضمن شناخت ابعاد مسئله، ارتباط پویای میان آن‌ها را نیز در نظر گرفت؛
۲. فروپاشی نظام سنتی و ضعف نظام دیوانی مدیریت جنگل در جایگزینی نظام سنتی برای تنظیم رابطه بین جنگل و انسان‌ها، علت اساسی زوال جنگل‌های زاگرس است. این گزاره به معنی عدم وجود ضعف و ایراد نظام سنتی نیست؛ اما همان نظام با تمام ضعف‌های آن پس از فروپاشی، جایگزین مناسبی نداشته است. به‌ویژه که، هم‌زمانی ملی شدن جنگل‌ها و مراتع با اصلاحات اراضی و از بین رفتن حکمرانی محلی، باعث رغبت اجتماعات محلی به تغییر کاربری اراضی ملی و تثبیت مالکیت فردی شده است. مسئله‌ای که همچنان ادامه دارد؛
۳. وضعیت حاکم بر عرصه نشان‌دهنده وابستگی معیشتی شدید ناشی از فقر و توسعه نیافتگی است که موضوعی کلان‌تر از مسئله جنگل‌ها و به عبارت دیگر فراجنگل‌داری است. این وضعیت وابسته به رویکردهای کلان ملی مانند توسعه ملی، چگونگی استفاده از منابع پایه و متغیرها و شاخص‌هایی همچون درآمد سرانه، تولید ناخالص داخلی، نرخ بیکاری و مانند آن‌ها است که فرای وظایف، اختیارات و مسئولیت‌های سازمان منابع طبیعی و آب‌خیزداری قرار دارد؛
۴. شرایط مداخله‌گر نشان‌دهنده، ضعف‌های سیاستی و برنامه‌ریزی کلان؛ ضعف‌های قانونی و حقوقی؛ ضعف‌های ساختاری و مدیریتی؛ و ضعف‌های ارزیابی و نظارت و کنترل طرح‌ها و پروژه‌های مرتبط با جنگل‌های زاگرس هستند. به عبارت دیگر، با وجود، ساختارهای مدیریتی اجرایی و قضائی در سطوح مختلف، اثرگذاری آن‌ها برای حفاظت از جنگل‌های زاگرس کافی نبوده است؛
۵. به‌منظور مدیریت و کنترل کنش-برهم‌کنش‌های که تحت تأثیر شرایط مداخله‌گر و عوامل زمینه‌ای منجر به جنگل‌زدایی و تخریب جنگل‌های زاگرس می‌شود، نظام مدیریت جنگل‌های زاگرس (شرایط علی)، نیازمند بر ساخت و سازماندهی اساسی است. سازماندهی که بتواند نقش کلیدی در تغییر شرایط مداخله‌گر و شرایط زمینه‌ای داشته باشد.

۲-۲. سابقه سیاست‌گذاری برای اداره و مدیریت جنگل‌های زاگرس

برای پاسخ به پرسش دوم، ابتدا «ساختار، فرایند و محتوای سیاستی مرتبط با جنگل‌های زاگرس در کشور» و در ادامه «سابقه مدیریت جنگل‌های زاگرس» به اختصار بررسی می‌شود.

۲-۲-۱. ساختار، فرایند و محتوای سیاست‌های مرتبط با جنگل در کشور

مرور سیاست‌های جنگل کشور با تمرکز بر سه عنصر محتوی، ساختار و فرایند نشان می‌دهد، به‌طور کلی، «محتوی» سیاست‌های بخش جنگل کشور، در یک «فرایند» کارشناس محور و با تمرکز بر دیدگاه کارشناسان سازمان جنگل‌ها و استادان و پژوهشگران دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی در «ساختار»، ۱. دیدگاه مجمع تشخیص مصلحت نظام و رهبری (سیاست‌های کلی نظام در بخش منابع طبیعی)؛ ۲. قوانین مجلس (قوانین موضوعه و برنامه‌های توسعه‌ای کشور)؛ ۳. مصوبات هیئت وزیران (تصویب‌نامه‌ها) و ۴. آیین‌نامه‌ها، بخش‌نامه‌ها و احکام وزارت جهاد کشاورزی و سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری در سطح ملی (برنامه‌های و طرح‌های ملی) تجلی پیدا می‌کنند (بیرانوند، ۱۳۹۸: ۷)

اگرچه در طی سال‌های استقرار مدیریت بوروکراتیک جنگل در کشور، محتواهای سیاستی متعددی تصویب شده است؛ اما به نظر می‌رسد، بعد از تصویب‌نامه ملی شدن جنگل‌های کشور (۱۳۴۱)، مفاد ماده (۳) قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع (۱۳۴۶)، مهم‌ترین محتوای سیاستی باشد. براساس این ماده، بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع و بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی ملی توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی باید طبق «طرحی» به عمل آید که به تصویب سازمان منابع طبیعی رسیده باشد و سازمان مزبور با رعایت مفاد طرح‌های مصوب پروانه بهره‌برداری صادر نماید. این طرح، در بند ۱۲ ماده (۱) این قانون، طرح جنگلداری نامیده می‌شود و طرحی است که در آن مقدار و محل و موقع برداشت و مدت اجرا و نحوه بهره‌برداری و عملیات احیایی و عمرانی درج شده که در جنگل یا جنگل‌های مربوط به عمل می‌آید و به تصویب سازمان مذکور رسیده باشد. این قانون در حالی تصویب شده که بهره‌برداری از جنگل‌ها در قالب طرح از سال ۱۳۳۹ آغاز شده بود. بنابراین، اجرای هر سیاستی در جنگل، در قالب طرح جنگلداری نمود عینی پیدا می‌کند. به عبارت دیگر، طرح‌های مدیریت جنگل، آینه تمام‌نمای «محتوی، ساختار و فرایند» سیاست جنگل در عرصه‌های اجرایی هستند. به بیان دیگر، مجموعه اقدامات و عدم اقدامات تجویز شده

توسط سیاست‌گذار برای جنگل از طریق اجرای طرح‌های جنگل‌داری ممکن می‌شوند و البته طرح‌های جنگل‌داری محل وقوع کشمکش‌های دست‌اندرکاران مختلف بر سر منافع ناسازگاری است که هر گروهی از آن‌ها از منابع جنگلی انتظار دارند.

۲-۲-۲. سابقه مدیریت در جنگل‌های زاگرس

براساس اسناد و شواهد تاریخی، به‌طور کلی جنگل‌های زاگرس تا سال ۱۳۲۷ بدون مدیریت دولتی، از سال ۱۳۲۷ تا سال ۱۳۴۱ شناخت و حفاظت فیزیکی محدود بدون برنامه مدون، از سال ۱۳۴۱ به بعد در قالب طرح‌های جنگل‌داری اداره شده‌اند. اولین طرح‌های جنگل‌داری در زاگرس از سال ۱۳۴۲ اجرا و از آن تاریخ به بعد با شدت و ضعف ادامه داشته است (ابراهیمی رستاقی، ۱۴۰۲). چهارچوب کلی این طرح‌ها در جدول (۱) ارائه شده است.

جدول ۱: سابقه اجرای طرح‌های جنگل‌داری در زاگرس

نام طرح	زمان	مساحت (هکتار)	مشارکت مردم	اثر سیاست
طرح‌های زغال‌گیری	۱۳۴۱ تا ۱۳۵۱	وجود اسناد ۱۱ طرح (۶ طرح ۲۶/۳ هزار)	فاقد مطالعات اجتماعی و اقتصادی	قطع درختان قطور بلوط و عدم وجود آثاری از جنگل‌کاری‌های احیایی جایگزین
طرح‌های قرق و احیا	۱۳۵۲ تا ۱۳۵۸	۴۵۰ هزار	ارائه اطلاعات کلی اجتماعی و اقتصادی	عدم استقبال جنگل‌نشینان به دلیل عدم جایگزینی معیشتی سازگار با پایداری منابع جنگلی؛ وضعیت اندکی بهتر از جنگل‌های بدون طرح مجاور.
طرح جنگل‌داری مقدماتی جامع	۱۳۶۲	۱۰۵ هزار	اضافه شدن بخش مطالعات اجتماعی و اقتصادی؛ عدم استفاده از نتایج مطالعات در برنامه‌ریزی؛	به‌جز دو طرح تبدیل شده به ذخیره‌گاه جنگلی (ناغان چهارمحال و بختیاری ۴۱۰ هکتار و سپیدان فارس ۴۶۶ هکتار)، هیچ یک از طرح‌ها اجرایی نشده و در عمل موفقیت چندانی نداشتند.

نام طرح	زمان	مساحت (هکتار)	مشارکت مردم	اثر سیاست
طرح‌های بهره‌برداری از محصولات غیرچوبی (سقز، باروجه، کتیرا، ...)	۱۳۶۳ تا ۱۳۷۰	۹۲۳ هزار (۶۰۸ هزار سقز)	تشکیل تعاونی‌های بهره‌برداری سقز و واگذاری اجرای طرح به آنان با نظارت سازمان؛ واگذاری به افراد و تشکل‌های خارج از منطقه با نظارت سازمان.	ضابطه‌های حداقلی تعیین شده در طرح‌ها به‌وضوح رعایت نمی‌شد و تعهدات احیایی پیش‌بینی شده در طرح‌های مدون نیز اجرایی نمی‌گردید؛ گسترش بهره‌برداری سقز از زاگرس شمالی به سایر مناطق زاگرس و خارج از آن؛ ممنوعیت بهره‌برداری در دهه‌های بعد و ادامه بهره‌برداری‌های عرفی.
طرح مدیریت منابع جنگلی	۱۳۷۵	۱۵۳ هزار	تشکیل تعاونی‌های جنگل‌نشینان و واگذاری اجرای طرح به آنان با نظارت سازمان	توقف طرح یک سال بعد با تغییر کابینه؛ تفکیک مدیریت جنگل‌های هیرکانی و خارج از هیرکانی؛ واگذاری مدیریت جنگل‌های خارج از شمال به معاونت مرتع و آبخیز سازمان منابع طبیعی.
طرح ملی صیانت از جنگل‌های زاگرس (جنگل‌داری چندمنظوره)	۱۳۸۲	-	خروج دام در مناطق با امکان زادآوری طبیعی؛ هدایت دام‌های خارج شده از جنگل‌های پرتوان به جنگل‌های کم‌توان‌تر؛ تجمیع آبادی‌های کم‌جمعیت و اسکان آن‌ها در مکان مناسب؛	موفقیت چندانی حاصل نشد (ضعف شناخت ساختار اجتماعی و همچنین شکننده‌تر شدن مناطق ضعیف)

نام طرح	زمان	مساحت (هکتار)	مشارکت مردم	اثر سیاست
طرح کنترل و مقابله با پدیده خشکیدگی بلوط	۱۳۹۲	-	مشارکت جنگل‌نشینان به‌عنوان نیروی کار (در بهترین حالت)	در اقدامات احیایی موفقیت چندانی حاصل نشد؛ پاک‌تراشی و انهدام مناطق آلوده در اقدامات بهداشتی.

منبع: (بیرانوند، ۱۳۹۸؛ ابراهیمی رستاقی، ۱۴۰۲a؛ ۱۴۰۲b؛ ۱۴۰۳) (۱۴۰۳)

مشاهده می‌شود تاکنون سیاست مدونی برای مدیریت جامع جنگل‌های زاگرس وجود نداشته است و طرح و برنامه‌های مقطعی در حداقل ۰/۴ درصد و حداکثر ۱۷ درصد مساحت کل جنگل‌های زاگرس اجرایی شده‌اند که نشان دهنده ضعف سازمان متولی در اجرای نمودن طرح‌ها در زاگرس است.

علاوه بر طرح‌های یادشده در بالا، طرح‌های جنگل‌کاری، احیاء و توسعه فضای سبز با محوریت پارک‌های جنگلی و ذخیره‌گاه‌ها (شروع از ۱۳۴۰)، در سراسر زاگرس اجرا شده و پارک‌های جنگلی و ذخیره‌گاه‌های کنونی زاگرس از نتایج این طرح‌ها هستند. همچنین طرح طوبی (۱۳۷۶)؛ برنامه ملی نهضت سبز (۱۳۸۰)؛ طرح تعادل دام و مرتع (۱۳۸۰)؛ برنامه ملی زراعت چوب (۱۳۸۴)، طرح‌های ملی دیگری بودند که در جنگل‌های زاگرس نیز اجرا شده‌اند. با این وجود، به‌جز یک ارزیابی کلی از طرح طوبی، ارزیابی ملی از نتایج سایر برنامه‌ها، در مرور منابع یافت نشد. در طرح طوبی مقرر گردید که طی ۱۰ سال؛ سالانه ۱۰۰ هزار هکتار و در مجموع یک میلیون هکتار از اراضی مستعد ملی، دولتی و شخصی به باغ و توسعه جنگل با گونه‌های مثمر باغی و گونه‌های غیرمثمر چوب‌ده و سریع‌الرشد اختصاص یابد. طرح با دو سال تأخیر در سال ۱۳۷۸ شروع و در سال ۱۳۸۴، به دلیل مشکلات مختلف، از جمله عدم تأمین اعتبار پیش‌بینی‌شده، مشکلات اجتماعی در اراضی ملی، مشکلات فرایند واگذاری و مانند اینها متوقف شد. در مدت اجرا بیش از ۱۲۲ هزار هکتار از اراضی ملی واگذار شد که حدود ۸۰ درصد در ناحیه رویشی زاگرس بود (شیخعلی و همکاران، بی‌تا: ۱۱).

بنابراین با وجود اینکه، اجرای طرح‌های جنگل‌داری یک ساختار اجرایی نسبتاً جامع از سطح ملی تا مناطق دور افتاده برای اداره جنگل‌های زاگرس در برخی مناطق ایجاد نموده و تاکنون تلاش‌های متعددی در یک فرایند کارشناس محور و در قالب

تدوین-اجرای برنامه‌ها و طرح‌های متعدد صورت گرفته؛ اما اجرای برنامه‌ها مقطعی و در سطوح کم (حداکثر ۱۷ درصد) انجام شده است. همچنین رویکرد این برنامه‌ها نسبت به اجتماعات محلی، سلبی بوده است. بنابراین علی‌رغم اینکه صاحب‌نظران پذیرش اجتماعی برنامه‌ها را یکی از دلایل اصلی موفقیت اجرای آن‌ها در زاگرس برشمرده‌اند؛ به دلیل رویکرد اجرای برنامه‌ها، آن‌ها اغلب در میان جنگل‌نشینان و سایر دست‌اندرکاران پذیرش اجتماعی بالایی نداشته‌اند (Ghazanfari et al., 2004).

به‌علاوه در یک نگاه واقع‌بینانه اجرای برخی از این مداخلات مانند زغالگیری، بهره‌برداری از محصولات غیرچوبی و طرح طوبی موجب افزایش پدیده جنگل‌زدایی و تخریب جنگل‌های زاگرس شده‌اند. به‌هرحال، استفاده و بهره‌برداری مردم محلی و بارگذاری فعالیت‌های توسعه‌ای سازمان‌های دولتی بیش از توان اکولوژیک و قابل تحمل بوم‌سازگان بوده و مرگ‌ومیر دسته جمعی درختان و سایر گیاهان در زاگرس در حال وقوع است که آن را با نام «زوال جنگل»^۱ می‌شناسند. این مسئله در دهه اخیر به یک نگرانی عمومی تبدیل شده است. در چند سال اخیر، به‌منظور حل آن، از سوی سازمان متولی رویکرد جنگل‌داری اجتماعی مطرح شده است. در این زمینه، پرسشی که مطرح می‌شود این است که رابطه بین مسئله، سابقه و رویکرد پیشنهاد شده چیست؟ به عبارت دیگر، آیا این ابتکار، می‌تواند روشی برای حل مسئله باشد؟ تجربیات گذشته چه درس آموخته‌هایی برای ما دارند؟

۲-۳. جنگل‌داری اجتماعی

در بالا به سابقه اجرای مدیریت در جنگل‌های زاگرس پرداخته شد. برای پاسخ به پرسش مطرح شده در ارتباط با جنگل‌داری اجتماعی به‌عنوان انتخاب تازه سیاست‌گذار به‌منظور حل مسئله، شناخت مفهوم و ابعاد آن و در مرحله بعد، شناخت تجربه مرتبط در بخش‌های مختلف اجرایی، آموزشی، پژوهشی و تسهیلاتی، می‌تواند در تصمیم‌گیری نهایی راهگشا باشد.

۲-۳-۱. ابهامات رویکردی

پس از گذشت حدود دو سال از مطرح شدن رویکرد جنگل‌داری اجتماعی برای اداره جنگل‌های زاگرس، سندی در ۱۸ صفحه با عنوان «فرایند و گام‌های اجرایی و شرح

خدمات مطالعات تهیه طرح جنگل‌داری اجتماعی» در اردیبهشت ماه سال ۱۴۰۴ به ادارات کل منابع طبیعی و آبخیزداری استان‌های زاگرس ابلاغ شده است. در این سند اشاره شده که در ابتدا پایلوت‌هایی در هر استان انتخاب می‌شود؛ همچنین برنامه‌ریزی و اجرا در مقیاس سامان‌های عرفی انجام خواهد شد که نکات مثبتی هستند؛ اما پیش‌بینی شده پس از رفع ایرادهای احتمالی «مدل مطالعاتی و اجرایی مذکور به کل منطقه رویشی زاگرس تعمیم داده شود». بنابراین به نظر می‌رسد مدیریت جنگل از طریق جنگل‌داری اجتماعی رویکرد اصلی سازمان مذکور برای اداره همه جنگل‌های زاگرس و راه‌حل مسئله زوال جنگل در سال‌های آینده خواهد بود. بررسی جزییات سند مذکور با تمرکز بر ساختار، فرایند و محتوای سیاستی آن نشان می‌دهد که ساختار پیشنهادی در سطح ملی با عنوان «ستاد ملی راهبری جنگل‌داری اجتماعی»، ترکیبی از مدیران سازمان مذکور به‌علاوه «یک نفر از صاحب‌نظران و متخصصین به‌منظور راهبری مطالعات، برنامه‌ریزی و اجرا (مشاور ملی)» و «نماینده سازمان برنامه‌بودجه کشور» و در سطح استان‌های هدف با عنوان «ستاد اجرایی جنگل‌داری اجتماعی»، ترکیبی از مدیران داخلی ادارات کل منابع طبیعی و آبخیزداری به‌علاوه «دو نفر از صاحب‌نظران، متخصصین، معتمدین و نمایندگان جوامع محلی از داخل یا خارج اداره کل (تسهیلگران پروژه)»، است.

محتوای سیاست شرح خدماتی، همانند شرح خدمات گذشته برای تهیه و اجرای طرح‌های جنگل‌داری است. فرایند سیاست‌گذاری روشن نیست اما به نظر می‌رسد سند مذکور حاصل تجربیات کارشناسی در سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری است. فرایند تهیه طرح همانند رویه قبل در سازمان و سپردن آن به مهندسی مشاور و اجرای طرح از طریق انتخاب مجریان ذیصلاحی است که از طریق مزایده-مناقصه انتخاب خواهند شد و «اجرای پروژه‌ها توسط تشکل‌ها، تعاونی‌ها، جامعه محلی، بهره‌برداران عرفی، خیرین و ...» خواهد بود. بنابراین رویکرد اجرای برنامه جنگل‌داری اجتماعی در جنگل‌های زاگرس در ادامه رویکردها و انتظارات پیشین سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری از مشارکت در اداره منابع طبیعی است. مشارکت‌جویی و مشارکت‌پذیری در سازمان‌های بوروکراتیک دولتی طیفی گسترده دارد و در یک دسته‌بندی کلی می‌توان آن را در پنج دسته زیر طبقه‌بندی کرد:

۱. مشارکت مالی یا کاری مردم^۱: مشارکت ذی‌نفعان به‌عنوان نیروی کار اجرایی، تأمین بخشی از هزینه‌ها (کارگری، حمل‌ونقل، ...)
۲. مشورت^۲: دریافت دیدگاه ذی‌نفعان بدون ضمانت اجرایی؛
۳. «رضایت پیشین آزادانه و آگاهانه»^۳: جلب رضایت آزادانه و آگاهانه پیشین ذی‌نفعان برای اجرای پروژه؛
۴. «همگردانی»^۴: سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، اجرا و پایش با گروه‌های ذی‌نفع کلیدی؛
۵. «مدیریت با محوریت اجتماعات محلی»^۵: سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، اجرا و پایش با محوریت جوامع محلی (Borrini-Feyerabend et al., 2000; 2004).

براساس این طبقه‌بندی جنگل‌داری اجتماعی مورد نظر سازمان متولی بیشتر نشان‌دهنده طبقات نخست و دوم طیف بالا است که ذی‌نفعان به خصوص سازمان‌های دولتی و مردم محلی برای تأمین هزینه‌ها و نیروی کار مورد توجه بوده و ضمانت مشخصی برای لحاظ خواسته‌ها و ملاحظات آن‌ها دیده نمی‌شود. با این وجود، براساس این طبقه‌بندی می‌توان به شکاف‌های موجود بین اتخاذ سرمشق جنگل‌داری اجتماعی برای حل مسئله زوال جنگل‌های زاگرس و ماهیت مشارکت اثربخش برای حل مسئله زوال جنگل پی‌برد.

برای آشنایی بیشتری با این وضعیت، در ادامه سابقه سازمان متولی در زمینه مدیریت مبتنی بر مشارکت منابع جنگلی و نیز ظرفیت موجود در کشور برای اجرای چنین مدل‌هایی به اختصار توصیف خواهد شد.

۲-۳-۲. تجربه و ظرفیت اجرای کنش مشارکتی در مدیریت منابع طبیعی

به این منظور، ابتدا میزان آشنایی و درگیری بخش‌های مختلف اجرایی، آموزشی و پژوهشی بخش منابع طبیعی تجدیدشونده کشور با تجربه مشارکت در مفهوم گسترده، ارائه شده، در نهایت با توجه به اهمیت روش‌های تسهیلگری برای انجام اقدامات مشارکتی، نکاتی اجمالی در مورد آن آمده است.

الف. بخش اجرا

-
1. Contributing money or labor
 2. Consultation
 3. Free Prior & Informed Consent (FPIC)
 4. Co-management
 5. Community management

همان‌طور که در سابقه اجرای برنامه‌های جنگل‌داری زاگرس اشاره شده، اجتماعات محلی در این طرح‌ها، ابتدا در طرح‌های زغالگیری (۱۳۴۱-۱۳۵۱)، دیده نشدند، در طرح‌های قرق و احیا (۱۳۵۲-۱۳۵۸) به ارائه اطلاعات کلی اجتماعی و اقتصادی آن‌ها اکتفا شده، در طرح جامع (۱۳۶۲)، بخش مطالعات اجتماعی و اقتصادی اضافه شده اما از نتایج آن در برنامه‌ریزی استفاده نشد، در طرح صیانت جنگل‌های زاگرس (۱۳۸۲)، در برنامه‌ریزی دیده شده و تأکید بر تجمیع و خروج آن‌هاست. بنابراین در تمام طرح‌های بالا، نقش اجتماعات محلی در بهترین حالت، به‌عنوان نیروی کارگری بوده است. در طرح مدیریت منابع جنگلی (۱۳۷۵)، در سطح ۱۵۳ هزار هکتار، معادل حدود ۲٫۵ درصد سطح جنگل‌های زاگرس، تنها طرحی است که اجتماعات محلی در برنامه‌ریزی و اجرای آن در قالب تعاونی‌های جنگل نشین نقش داشتند. با این وجود، با توجه به عمر کوتاه یک ساله این تجربه، قابل ارزیابی و استناد به‌عنوان تجربه‌ای موفق نیست. اثرات منفی این سیاست نیز در جدول (۱ ردیف ۴)، ارائه شد (ابراهیمی رستاقی، ۱۴۰۲ب: ۹۳). به‌طور کلی، مردم به طرح‌های دولتی اعتماد ندارند و مدیران دولتی نیز به مشارکت مردمی باور ندارند. دانش بومی مردم نیز نادیده گرفته شده است.

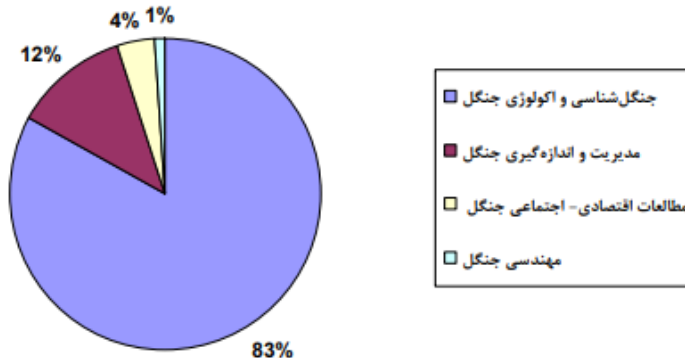
ب. بخش آموزش

مراکز آموزشی به‌عنوان مهم‌ترین رکن تربیت و رشد نیروی متخصص هستند. بنابراین، هرگونه انتظار برای تربیت کارشناسان و متخصصان با رویکرد پیشنهادی را باید در سرفصل‌های آموزشی جستجو کرد. مرور سرفصل‌های آموزشی رشته جنگل‌داری در مقاطع مختلف کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری نشان می‌دهد: ۱. متمرکز بر بهره‌برداری چوبی هستند که جنگل‌های زاگرس و سایر جنگل‌های خارج از شمال از این جنبه محدودیت‌های جدی دارند؛ ۲. متمرکز بر بعد فنی و اکولوژیک هستند. به‌طوری‌که از ۸۷ واحد تخصصی دوره کارشناسی، تنها دو واحد درسی (۲/۳ درصد از دروس تخصصی) در ارتباط با مسائل اجتماعی اقتصادی ارائه و در هر یک از برنامه‌های آموزشی دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری نیز دو واحد درسی به صورت اختیاری پیش‌بینی شده که اغلب ارائه نمی‌شوند؛ ۳. روش تحقیق در تمامی مقاطع، تأکید بر روش‌های کمی دارد. درحالی‌که شناخت مسائل اجتماعی، نیازمند یادگیری روش‌های تحقیق کیفی نیز هست. تنها تلاش نظام‌مند در این زمینه در دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران در دوره کوتاه اوایل دهه ۱۳۹۰ در قالب گرایش «مسائل اجتماعی اقتصادی جنگل» بوده که در بازنگری سال ۱۳۹۶ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

حذف گردید. وضعیت در آموزش آکادمیک سایر رشته‌های مرتبط نیز بهتر نیست. با توجه به بندهای بالا، مطالعات اجتماعی اقتصادی جنگل، خارج از یک آموزش نظام‌مند است. بنابراین کارشناسان دانش‌آموخته از دانشگاه‌ها دارای دانش قوی فنی و اکولوژیکی هستند درحالی‌که درک و تحلیل مسائل اجتماعی-اقتصادی جنگل برای آن‌ها ساده نیست و اگر اندک متخصصانی در این عرصه حضور داشته و دیدگاه‌هایی برای ارائه دارند صرفاً براساس مطالعات فردی و علایق شخصی رشد کرده‌اند.

ج. بخش تحقیقات

نتایج مستند طبقه‌بندی پژوهش‌های بخش تحقیقات جنگل موسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع از ابتدای تأسیس تا سال ۱۳۹۸ توسط صادق زاده حلاج و همکاران (۱۴۰۰) و گزارش عملکرد تحقیقات بخش جنگل این موسسه در نشست تخصصی همایش بین‌المللی مدیریت پایدار جنگل‌های زاگرس توسط ثاقب طالبی (۱۴۰۴) نشان می‌دهد: ۱. از بدو تأسیس این مؤسسه، ۱۰۵۰ پروژه خاتمه یافته در بخش تحقیقات جنگل وجود داشته که ۳۳۵ پروژه (حدود ۳۲ درصد)، مربوط به حوزه زاگرس است. این عدد گرچه با معیار تعداد رویشگاه‌های جنگلی کشور، قابل قبول است؛ اما متناسب با سهم زاگرس از جنگل‌های کشور (حدود ۴۰ درصد از مساحت جنگل‌های کشور) و اهمیت ملی آن‌ها نیست. ۲. تحقیقات اقتصادی-اجتماعی کمتر از پنج درصد از تحقیقات خاتمه یافته این مؤسسه در کل کشور هستند (شکل ۴).

شکل ۴: سهم مطالعات اقتصادی و اجتماعی در تحقیقات بخش جنگل موسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع (صادق زاده حلاج و همکاران، ۱۴۰۰)

در هر صورت به دلیل غلبه نگاه فنی بر نگاه اجتماعی، چه در بخش آموزش دانشگاهی جنگل‌داری و چه در بخش پژوهش‌های تخصصی در نهاد متولی، بررسی‌های

اجتماعی-اقتصادی انجام نمی‌شوند، در صورت اجرای نیم‌بند، نیز وزن کمی دارند، نتایج آن‌ها قابل استفاده در اجرای طرح نیست و آنچه هست نیز به دلیل ضعف قدرت درک و تحلیل مهندسان نادیده گرفته می‌شود. درحالی‌که مطالب بالا نشان دهنده اهمیت نگاه انسان‌محور برای درک مسائل جنگل‌های زاگرس و در مرحله بعد پیشنهاد راه حل قابل اجرا و قابل پذیرش جنگل‌نشینان برای علاج بخشی است.

د. تسهیلگری به‌عنوان ابزار اجرای ابتکارهای مشارکتی

از آنجاکه راه‌اندازی ابتکارهای مرتبط با مدیریت مشارکتی جنگل و جنگلداری اجتماعی نیازمند نقش‌آفرینی گروه‌های ذی‌نفع مختلف اعم از اعضای اجتماعات محلی، سازمان‌های مردم‌نهاد، بخش خصوصی، سازمان‌های دولتی مختلف است، لذا تسهیلگری اجرای این ابتکار ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. در این زمینه، موارد زیر قابل توجه است:

۱. تسهیلگری، هنر و مهارت هدایت و مدیریت فرایندهای گروهی برای بهبود ارتباط، حل مسئله، تصمیم‌گیری و دستیابی به اهداف مشترک به صورت مشارکتی است؛
۲. تسهیلگری به‌عنوان یک روش تحقیق و تحلیل مسائل و دستیابی به راه‌حل‌های قابل پذیرش و قابل اجرا، هنوز در نظام آموزشی ما جایگاهی ندارد (حتی در رشته‌های علوم اجتماعی)، بنابراین اگر کسانی دارای این هنر و مهارت هستند، براساس علاقه شخصی، فعالیت‌های تجربی و گذراندن دوره‌های آموزشی کوتاه‌مدت بوده است؛
۳. تسهیلگری زمانی می‌تواند نتیجه بخش باشد که تسهیلگر به دانش تخصصی موضوع تسلط داشته باشد. این مسئله باعث می‌شود هم پرسش‌های خوب مطرح کند و هم پاسخ‌های غلط را تا حصول نتیجه درست به چالش بکشد؛
۴. تعداد کارشناس-تسهیلگران حوزه منابع طبیعی بسیار محدود است و از آن مهم‌تر اینکه، نتایج تسهیلگری بسیار وابسته به فنون مورد استفاده است. بنابراین موضوع تسهیلگری علاوه بر محدودیت تعداد تسهیلگر، نیازمند اتخاذ یک رویکرد جامع است.

حال مهم‌ترین پرسش مطرح می‌شود که در وضعیت موجود کشور، از نظر تجربه مدیریت، توانایی‌های نهادی و سرمایه انسانی، راه‌حل‌های ممکن برای حل مسئله زوال

بوم‌سازگان زاگرس کدام‌اند؟ و سیاست مطلوب برای حل مسئله باید چه ویژگی‌های داشته باشد؟

۲-۴. راه‌حل‌های ممکن

با توجه به مسئله زوال بوم‌سازگان زاگرس و با توجه به ظرفیت‌های موجود، باید راه‌حل‌های ممکن تنظیم و با پیش‌بینی نتایج آن‌ها، گزینه مطلوب انتخاب و تصویب گردد و برای علاج بخشی و حل مسئله اجرا شده و در نهایت ارزیابی گردد. هر راه‌حلی که به هر طریقی موجب حفاظت از جنگل‌های زاگرس و احیای اکوسیستم‌های آسیب‌دیده گردد راه‌حل ممکن است. این راه‌حل می‌تواند بر یک بخش از مسائل ساختاری و مدیریتی، اجتماعی- فرهنگی و یا اقتصادی عامل زوال بوم‌سازگان زاگرس، متمرکز باشد، یا اینکه ترکیبی از راه‌حلهایی باشد که ابعاد گوناگون مسئله را پوشش دهد و با هزینه و ساختار قابل قبولی منجر به ارتقای ضریب حفاظت شده یا در احیای اکوسیستم‌ها مفید باشد. اما موضوع مهم‌تر در میزان انطباق آن با اصول توسعه پایدار است. اصول توسعه پایدار را می‌توان این‌گونه خلاصه کرد که توسعه باید از لحاظ محیط‌زیستی پایدار (در حد ظرفیت قابل تحمل منبع)، از جنبه اجتماعی عادلانه، از نظر اقتصادی کارآمد و از جنبه فرهنگی با جامعه مورد نظر سازگار باشد. بنابراین با توجه به الگوی مسائل زاگرس (مدل پارادایمی)، ابتدا سناریوهای ممکن برای هریک از بخش‌های ۱. ساختاری و مدیریتی؛ ۲. اجتماعی و فرهنگی و ۳. اقتصادی کلان، ارائه و در نهایت با توجه به اصول توسعه پایدار، سه سناریو با ترکیب موضوع‌های بخش‌های مختلف ارائه می‌گردد.

۲-۴-۱. حل مسائل ساختاری و مدیریتی (شرایط مداخله‌گر مدل پارادایمی با

محوریت سازمان متولی)

بنیای رویکرد: وظیفه سازمان متولی، حفظ، احیا و توسعه منابع جنگلی است و ضعف‌هایی که جهت انجام مأموریت دارد، باید برطرف شوند. مهم‌ترین سناریوهای مرتبط با این رویکرد، در جدول (۲) ارائه شده است.

جدول ۲: سناریوها، ساختار، فرایند، نتایج و دستاوردهای مورد انتظار آنها در حل مسائل ساختاری و مدیریتی

ردیف	سناریوها	ساختار و فرایند اجرایی	نتایج مورد انتظار	دستاوردهای مورد انتظار
۱	<p>سناریوی نخست: حفاظت از جنگل‌های زاگرس با تقویت ساختار و تشکیلات بخش جنگل سازمان متولی رویکرد: ادامه روند فعلی با تقویت ساختار و تشکیلات بخش جنگل سازمان متولی اقدامات: تقویت امکانات، تجهیزات و نیروی انسانی مرتبط با بخش جنگل؛ تأمین اعتبارات و تخصیص منابع مالی؛ حمایت قانونی، حقوقی (تثبیت مالکیت، ...); تقویت سیستم‌های کنترل و پایش و ...</p>	<p>استفاده از ظرفیت بخش جنگل سازمان منابع طبیعی و مشورت با متخصصان مراکز آموزشی و پژوهشی حسب مورد (ساختار و فرایند فعلی) جهت تدوین سیاست و برنامه و شرح فعالیت‌های طرح‌ها؛ استفاده از خدمات مهندسان مشاور جهت تهیه طرح‌ها؛ اجرای موردی طرح‌ها از طریق خدمات پیمانکاران با نظارت سازمان.</p>	<p>تهیه و تصویب طرح‌های مقطعی، مقتضیانه و واکنشی (احتمالاً با عناوین جدید)</p>	<p>حفاظت مقطعی، موردی، کوتاه‌مدت در مناطق هدف و ادامه زوال جنگل در بلندمدت؛ عدم اجرا یا اجرای ضعیف طرح‌ها به دلیل ضعف حمایت و مشارکت جوامع محلی</p>
۲	<p>سناریوی دو: حفاظت از جنگل‌های زاگرس با تقویت ساختار و تشکیلات بخش جنگل سازمان متولی و انسجام درون سازمانی رویکرد: ادامه روند فعلی با تقویت بخش جنگل و انسجام درون سازمانی</p>	<p>تشکیل ستاد جنگل‌های زاگرس با محوریت بخش جنگل در سازمان منابع طبیعی + عضویت سایر بخش‌های مرتبط سازمان + عضویت سازمان مدیریت و</p>	<p>نتایج سناریوی اول؛ هماهنگی در تهیه برنامه و طرح‌ها</p>	<p>دستاوردهای سناریوی اول؛ جلوگیری از تداخل طرح‌های بخشی در عرصه (آبخیزداری، جنگل‌داری، ...)</p>

ردیف	سناریوها	ساختار و فرایند اجرایی	نتایج مورد انتظار	دستاوردهای مورد انتظار
	اقدامات: - همه موارد سناریوی اول هماهنگی و همکاری درون سازمانی و طرح و برنامه‌های اجرایی	برنامه‌ریزی + مشورت با متخصصان دانشگاهی و مراکز پژوهشی		
۳	سناریوی سوم: حفاظت از جنگل‌های زاگرس با تقویت بخش جنگل، انسجام درون سازمانی و بین بخشی رویکرد: ادامه روند فعلی با تقویت بخش جنگل، انسجام درون سازمانی و انسجام بین بخشی اقدامات: همه موارد سناریوهای اول و دوم؛ ایجاد مدیریت یکپارچه زیست بومی؛ انجام ارزیابی‌های محیط زیستی و ارزش‌گذاری اقتصادی و ...؛ آمایش سرزمین.	تشکیل ستاد جنگل‌های زاگرس با محوریت بخش جنگل سازمان منابع طبیعی و عضویت سایر بخش‌های مرتبط سازمان + سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی + مشورت با متخصصان دانشگاهی و مراکز پژوهشی + عضویت سایر سازمان‌های دولتی مرتبط با مسائل	نتایج سناریوهای اول و دوم؛ ایجاد مدیریت یکپارچه زیست بومی؛ انجام ارزیابی‌های زیست محیطی و ارزش‌گذاری اقتصادی و ...؛ آمایش سرزمین.	دستاوردهای سناریوی اول و دوم؛ مدیریت یکپارچه زیست بومی؛ کاهش اثرات مخرب طرح‌های توسعه‌ای؛ ایجاد حساب‌های ملی.
۴	سناریوی چهارم: حفاظت از جنگل‌های زاگرس با تقویت جایگاه ساختاری و تشکیلاتی سازمان متولی رویکرد: ارتقای ساختاری و تشکیلاتی سازمان متولی	تشکیل ستاد جنگل‌های زاگرس با محوریت بخش جنگل سازمان منابع طبیعی و عضویت سایر بخش‌های مرتبط سازمان + عضویت	نتایج سناریوهای یک تا سه با احتمال موفقیت بیشتر؛ قدرت تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری مستقل‌تر.	دستاوردهای سناریوهای اول تا سوم با احتمال موفقیت بیشتر؛ حفاظت از جنگل‌ها به‌ویژه در مقابل

ردیف	سناریوها	ساختار و فرایند اجرایی	نتایج مورد انتظار	دستاوردهای مورد انتظار
	اقدامات: همه موارد سناریوهای اول تا سوم؛ افزایش قدرت تشکیلاتی سازمان متولی در مقابل قدرت‌های بالاسری و موازی.	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی + مشورت با متخصصان دانشگاهی و مراکز پژوهشی + عضویت دستگاه‌های مرتبط با مسائل		اقدام‌های تهاجمی سایر بخش‌های رسمی

در چهار سناریوی این رویکرد، گرچه محور تقویت تشکیلات و ساختار بخش جنگل است؛ اما از سناریوی اول به چهارم میزان قدرت و هماهنگی این تشکیلات در حال افزایش است. رویکرد هر چهار سناریو، در مورد جوامع محلی، سلبی است. با این وجود، سناریوی اول آزموده شده و کم یا بدون دستاورد است. سازمان متولی در اجرای سناریوی دوم دارای تجربه کمتر و در اجرای سناریوی سوم دارای کمترین تجربه است. سناریوی چهارم تجربه‌ای آزموده شده در اواخر دهه ۱۳۴۰ است و خواسته اغلب متخصصان منابع طبیعی از زمان انحلال وزارت منابع طبیعی در سال ۱۳۵۰ است. با این وجود، ممکن است در راستای الزامات «اصلاح ساختار کلان وزارت جهاد کشاورزی» موضوع جز (۱) بند الف ماده ۱۰۵ قانون برنامه هفتم پیشرفت کشور، ساختار فعلی سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری نه تنها ارتقاء پیدا نکند بلکه ضعیف‌تر یا منحل شود. اما با ساختار ضعیف فعلی اداره منابع طبیعی و محیط‌زیست کشور، نباید انتظار دستاوردهای بیشتری داشت. این سازمان‌ها سرمایه انسانی محدود و منابع مالی اندکی دارند (به‌عنوان نمونه: ولی‌پور و همکاران در تحلیل سهم بخش منابع طبیعی استان کردستان در اجرای قوانین بودجه و برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، ۱۴۰۳). بنابراین در چانه‌زنی با سازمان‌های رقیبی همچون وزارت نیرو وزارت صنعت، معدن و تجارت وزارت راه و شهرسازی وزارت نفت، سازمان برنامه و بودجه کشور، استانداری‌ها، اغلب شانس برای موفقیت ندارند. به نظر می‌رسد تقویت ساختار تشکیلاتی بخش منابع طبیعی تجدیدشونده کشور، مستلزم تلاش همه علاقه‌مندان به منابع طبیعی کشور، حمایت فرادستی و عمومی کردن مسئله است.

۲-۴-۲. حل مسائل اجتماعی - فرهنگی (بستر حاکم بر عرصه -زمینه)

مبنای رویکرد: با توجه به سابقه مدیریتی جنگل‌ها و موفقیت کم یا عدم موفقیت طرح‌های اجرا شده به دلیل نادیده گرفتن مسائل اجتماعی-اقتصادی و ضعف یا عدم همراهی جوامع محلی، مشارکت و همراهی این جوامع جلب گردد. با توجه به سطوح پیشنهادی مشارکت برای مدیریت منابع طبیعی در (Borrini-Feyerabend et al., 2000; 2004) وضعیت در زاگرس به شکل زیر است:

۱. سازوکار اجرایی قوی برای برانگیختن مشارکت جوامع محلی و تشکل‌های اجتماع‌محور و سازمان‌های مردم‌نهاد در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در سطوح مختلف وجود ندارد؛ اما مشارکت آن‌ها به‌عنوان مجری طرح (اجر) در قالب ماده ۳ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع (۱۳۴۶) و آیین‌نامه اجرایی بند (ب) ماده (۲۹) قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور پیش‌بینی شده است. تعاونی‌ها نیز می‌توانند سازوکاری برای هدایت فعالیت‌های مردمی باشند. اگرچه تجربه استفاده از ظرفیت تعاون در بخش منابع طبیعی کشور چندان امیدآفرین نیست (مرادویسی و همکاران، ۱۳۹۸؛ اسکندری و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۸)؛
۲. جوامع محلی تاکنون در بهترین حالت در دو بخش مشارکت کاری (نقش نیروی کارگری) و مشورت در قالب پرسشنامه‌های مهندسان مشاور بدون ضمانت اجرایی، نقش داشتند؛
۳. با توجه به موارد ۱ و ۲، تنها ساختار برای امکان مشارکت جوامع محلی در شرایط فعلی کشور، استفاده از خدمات مهندس مشاور، به‌عنوان تسهیلگر برای جلب رضایت جوامع محلی در اجرای طرح و برنامه‌های تهیه شده است. شرکت‌های تعاونی جنگل‌نشینان نیز براساس همین رویکرد تشکیل و فعالیت کرده‌اند (خواسته بیرونی). به نظر می‌رسد آنچه به‌عنوان جنگل‌داری اجتماعی زاگرس توسط سازمان متولی در حال تدوین است نیز استفاده از همین نوع مشارکت باشد.

در ارتباط با جوامع محلی نیز موارد زیر قابل توجه است:

۱. سازمان ایلی جوامع محلی با اصلاحات اراضی و ملی شدن جنگل‌ها (۱۳۴۱) ضعیف و با انقلاب اسلامی (۱۳۵۷)، از بین رفته است؛ اما، ساختار اجتماعی و محدوده‌ها یا قلمروهای ایلی-عرفی هنوز موجود بوده و مبنای مدیریت عرفی است؛

۲. قلمروهای عرفی در جوامع عشایری شامل مناطق ییلاقی، قشلاقی و میان‌بند و مسیر کوچ است و در برنامه‌ریزی مرتبط باید به همه این قلمرو توجه کرد؛
۳. در شرایط فعلی گرچه معدود سازمان‌های مردم‌نهادی در حوزه عشایر و روستاها فعال هستند؛ اما ساختار جامعه‌محوری که به‌طور تام خواسته‌ها و اقدامات مورد نظر و مورد نیاز این اجتماعات را نمایندگی و پیگیری کند وجود ندارد. نزدیک‌ترین ساختارها، اتحادیه‌های تعاونی‌های عشایری و روستایی هستند که بیشتر نقش خدمات‌رسانی دارند؛
۴. با توجه به موارد ۱ تا ۳، تهیه طرح باید با مشارکت اجتماعات محلی در قالب ساختارهای اجتماعی و قلمروهای عرفی باشد و ساختاری تعریف شود که سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، اجرا و پایش با محوریت آنان باشد؛
۵. به‌طور کلی، این رویکرد آزموده نشده است و سازمان متولی در این زمینه کم یا بدون تجربه است. این رویکرد نیازمند بازنگری کلی در ساختار و فرایند سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی از سطح ملی تا شرح خدمات تهیه طرح است. مشارکت‌گریزی کلی ساختار دیوانی کشور و ترس از اشتراک قدرت در سازمان‌های دولتی از موانع جدی اجرای این سناریو است.

۲-۴-۳. حل مسائل اقتصادی و توسعه‌ای کلان (حل مسائل فراجنگلداری بستر حاکم بر عرصه-زمینه)

مبنای رویکرد: زوال بوم‌سازگان زاگرس نشانه‌هایی از یک کل توسعه‌نیافته است و تا زمانی که منطقه توسعه پیدا نکند، یعنی فقر مردم و نرخ بیکاری کاهش پیدا نکند، فشارهای حاصل از آن به‌ویژه با افزایش جمعیت به صورت بهره‌برداری بی‌رویه و غیراصولی مستقیم از منابع پایه از جمله جنگل‌ها برای تأمین معیشت ادامه خواهد یافت.

در این زمینه نکات زیر قابل توجه است:

۱. مسئله توسعه زاگرس نیازمند اراده ملی و تعریف برنامه‌های توسعه‌ای ملی به صورت متوازن در استان‌های زاگرسی است که باید در سیاست‌های کلان کشور دیده شوند؛
۲. اگرچه حفاظت از جنگل‌های زاگرس و در نگاه کلان‌تر بوم‌سازگان زاگرس، می‌تواند نقش مهمی به‌عنوان محرک توسعه زاگرس داشته باشد؛ اما تحریک این توسعه، خارج از توان و ظرفیت سازمان منابع طبیعی و آب‌خیزداری است؛

۳. بخشی از این ظرفیت با محوریت حفاظت از بوم‌سازگان زاگرس از طریق دستگاه‌های فربخشی مانند سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و وزارت کشور (استانداری‌ها)، قابل حصول است؛
۴. بخشی از کاهش فشار ناشی از مسائل اقتصادی بر بوم‌سازگان زاگرس می‌تواند از طریق جذب منابع مالی خارج از رویکرد رایج تخصیص بودجه توسط سازمان برنامه‌و بودجه و مثلاً از طریق مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، خیرین، مشارکت بخش خصوصی، ظرفیت‌های بین‌المللی مرتبط با کمک به کشورها برای مقابله با تغییرات اقلیمی، حفاظت از تنوع زیستی، مقابله با بیابان‌زایی، ... صورت گیرد که نیازمند ایجاد یک سازوکار اقتصادی شفاف به‌منظور استفاده هدفمند و اثربخش از منابع مالی است.

۲-۴-۴. سناریوهای پیشنهادی

با توجه به موارد بالا، با ترکیب ملاحظات سه بخش حل مسائل ساختاری، اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی می‌توان سناریوهای مختلفی را تصور نمود، از این بین سه سناریوی حداقل قابل قبول، مطلوب قابل دسترسی و ایدئال دور از دسترس ارائه می‌گردد (جدول ۳).

جدول ۳: سناریوهای پیشنهادی برای حل مسئله زوال جنگل‌های زاگرس

سناریو	رویکرد ساختاری	رویکرد اجتماعی و فرهنگی	رویکرد اقتصادی	سازوکار اجرایی
حداقل قابل قبول	تقویت ساختار و تشکیلات بخش جنگل سازمان متولی و انسجام درون سازمانی	- جلب رضایت جوامع محلی برای همراهی در اجرای طرح و برنامه‌ها؛ - اجرای طرح‌ها توسط تشکل‌های جوامع محلی یا خدمات پیمانکاری.	تأمین مالی طرح‌ها از رویکردهای رایج در سازمان متولی	استفاده از ظرفیت‌های موجود (در صورت لزوم تشکیل ستاد درون سازمانی)

سناریو	رویکرد ساختاری	رویکرد اجتماعی و فرهنگی	رویکرد اقتصادی	سازوکار اجرایی
مطلوب قابل دسترس	تقویت ساختار و تشکیلات بخش جنگل، انسجام درون سازمانی و بین بخشی	- سیاست گذاری، برنامه ریزی، اجرا و پایش با گروه های ذی نفع کلیدی (تعیین سیاست کلان)؛ - سیاست گذاری، برنامه ریزی، اجرا و پایش با محوریت جوامع محلی (در سطح منطقه اجرای طرح).	- استفاده از تأمین مالی رایج؛ - استفاده از منابع مرتبط سایر سازمان ها؛ - جذب منابع مالی خارج از رویکردهای رایج (مسئولیت اجتماعی شرکت ها، خیرین، بخش خصوصی، ...).	- طراحی سازوکار اجرایی جدید با مشارکت گروه های ذی نفع با محوریت سازمان متولی و استفاده از ظرفیت سازمان مدیریت و برنامه ریزی و وزارت کشور (استانداردی ها)؛ - طراحی سازوکار جذب منابع مالی جدید.
ایجاد دور از دسترس	ایجاد یا ارتقای ساختار و تشکیلات لازم برای توسعه زاگرس مانند سازمان توسعه و عمران زاگرس	سیاست گذاری های کلان ملی برای توسعه زاگرس	سرمایه گذاری های کلان ملی برای توسعه زاگرس	سازوکارهای ویژه ملی و منطقه ای برای توسعه زاگرس

در سناریوی حداقلی، اگرچه سازمان متولی به مأموریت قانونی خود عمل کرده است؛ اما با توجه به سوابق گذشته به نظر نمی رسد، به موفقیت چندانی برسد. به ویژه که در این سناریو، با وجود امکانات حداقلی اقتصادی، فقر و بیکاری مردم ادامه داشته و وابستگی معیشتی مستقیم به منابع جنگلی، حذف بسیاری از فشارهای بیرونی را غیرممکن می سازد و همراهی جوامع محلی ممکن است، مقطعی و کوتاه مدت باشد.

سناریوی مطلوب با توجه به شرایط و برای حفاظت بوم سازگان زاگرس، گرچه نیازمند ایجاد سازوکارهای اجرایی و اقتصادی جدید است؛ اما امکان اجرای آن توسط

سازمان منابع طبیعی وجود دارد و با توجه به مشارکت ذی‌نفعان مختلف به‌ویژه ارگان‌های دولتی امکان تمرکز بر آمایش سرزمین به‌عنوان مبنای برنامه‌های توسعه‌ای نیز وجود دارد.

سناریوی ایدئال رفع مشکل فقر و ایجاد توسعه یافتگی در زاگرس است. گرچه در صورت وقوع می‌توان انتظار داشت که فشارها از عرصه‌های طبیعی برداشته یا کم شود؛ اما اولاً مستلزم زمان و سرمایه‌گذاری‌های کلان است و دوما هماهنگی برای اجرا و راه‌اندازی آن بالاتر از ظرفیت سازمان منابع طبیعی است.

۳. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

زوال جنگل‌های زاگرس آخرین مرحله از جنگل‌زدایی و تخریب جنگل و نشان دهنده اتمام ظرفیت زاگرس برای حمایت از نظام‌های حیات موجود است. در ادامه این وضعیت، منطقه ظرفیت خود برای حمایت از جمعیت انسانی را از دست خواهد داد و مهاجرت‌های موقت و دائمی به وقوع خواهد پیوست. زوال جنگل ادامه یافته، فرسایش خاک و از دست رفتن منابع آبی تشدید خواهد شد. صفحات داخلی فلات ایران با مشکلات محیط‌زیستی بیشتری همانند ریزگردها و موج‌های گرما روبه‌رو خواهند شد. بنابراین عقلانی و ضروری است که برای توقف زوال و احیای بوم‌سازگان زاگرس اقداماتی صورت گیرد.

مسائل جنگل‌های زاگرس، چندبعدی و بخش قابل توجهی از آن‌ها فراجنگل‌داری و ناشی از توسعه نیافتگی منطقه زاگرس و وابسته به رویکردهای توسعه ملی در کشور است. به عبارت دیگر، فشار ناشی از افزایش جمعیت از یک‌سو و توسعه نیافتگی، فقر و بیکاری متناسب با آن از سوی دیگر، باعث وابستگی مستقیم بخش زیادی از جمعیت به منابع جنگلی زاگرس برای تأمین معیشت شده است که عملاً بیش از توان اکولوژیک سرزمین بوده و در نتیجه بهره‌برداری بی‌رویه و غیراصولی از منابع زیستی همچون جنگل‌ها، مراتع، آب‌های زیرزمینی رخ می‌دهد.

مسئله زوال جنگل‌های زاگرس با راه‌حل‌های سریع و میان‌بر قابل حل نیست و نیازمند اتخاذ صبورانه و هوشمندانه ترکیبی از «تغییر سیاست‌ها، فناوری، انگیزه‌های اقتصادی و حکمرانی محلی» است. اجرای این طرح سخت خواهد بود؛ اما اقدامی مؤثر برای تعادل‌بخشی بین واقعیت‌های اجتماعی-اقتصادی و ضرورت‌های اکولوژیک است. این بحران بدون تغییرات نهادی و مداخله کلیت دولت و نه تنها سازمان منابع طبیعی قابل حل نیست. این مداخله و راه‌حل‌های ممکن در هر یک از بخش‌های الف. ساختاری

و تشکیلاتی؛ ب. اجتماعی و فرهنگی؛ و ج. اقتصادی و توسعه‌ای کلان، باید براساس سناریوهای متناسب با موضوع و امکانات ملی باشد. سناریوی مطلوب برای حفاظت بوم‌سازگان زاگرس، سناریوی است که برای اداره آن الف. توانایی مدیریت و راهبری مسائل فنی و فراهخشی جنگلداری زاگرس را داشته باشد؛ ب. توانایی هم‌افزایی ظرفیت‌های اجتماعی-اقتصادی و فنی گروه‌های ذی‌نفع را داشته باشد؛ و ج. توانایی جذب منابع مالی خارج از رویکردهای رایج در سازمان متولی را داشته باشد.

جنگلداری اجتماعی نمی‌تواند همچون نوش‌دارو، تمامی مشکلات زاگرس را حل نماید بلکه می‌تواند در مناطق مستعدی (تعداد کم دام، محصولات فرعی انبوه و تجاری، ظرفیت بالقوه استفاده نشده، ...) به کار گرفته شود که مسائل اجتماعی-اقتصادی پیچیده ندارند.

اگرچه احیای اکوسیستم زاگرس نیازمند بازآفرینی ساختارهای مدیریتی اجرایی و تأمین منابع مالی متناسب است؛ اما انجام آن فرصت‌های شغلی قابل توجه و منافع مالی و اقتصادی بلندمدت قابل توجهی برای منطقه و کشور ایجاد می‌نماید. جنگلداری و احیای جنگل‌ها، یکی از کم‌هزینه‌ترین راه‌های مقابله با تغییرات اقلیمی و سرمایه‌گذاری با نرخ بازدهی بالا است که عموم جامعه، به خصوص گروه‌های به حاشیه رانده شده، آسیب‌پذیر و فقرا، از آن بهره‌مند می‌شوند.

۳-۱. توصیه‌های سیاستی

سازوکار سناریوی حداقل قابل قبول موجود است و ایجاد سازوکار سناریوی ایدئال، بالاتر از ظرفیت و توان سازمان منابع طبیعی است. بنابراین، با یک نگاه واقع‌بینانه و با توجه به ظرفیت‌های موجود در کشور، توصیه‌های سیاستی در جهت تقویت و اجرای سناریوی مطلوب، به شرح زیر ارائه می‌گردد.

۳-۱-۱. تغییر در فرایند و ساختار سیاست‌گذاری با رعایت اصول حکمرانی

مطلوب

دلایل و مبانی این پیشنهاد موارد زیر است:

❖ «علائق مادی»^۱ و «علائق معنوی»^۲ انسان‌ها منحصر به فرد است.

1. Interests

2. Values

- ❖ خدمات متنوع اکوسیستمی جنگل‌ها، انتخاب‌های مختلفی را در معرض این علایق قرار می‌دهد.
- ❖ این مسائل، ضرورت و اهمیت سیاست جنگل را دوچندان می‌کند. سیاستی که باید منجر به یک حکمرانی خوب شود. حکمرانی خوب، نیازمند ساختار خوب است. بنابراین پیشنهاد می‌گردد سازوکار اجرایی براساس اصول حکمرانی مطلوب شامل: ۱. پاسخ‌گویی؛ ۲. شفافیت؛ ۳. مشارکت؛ ۴. حاکمیت قانون؛ ۵. کارآمدی؛ ۶. اجماع محوری؛ ۷. عدالت‌جویی و ۸. مسئولیت‌پذیری تشکیل گردد (عیوضی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۵؛ کمیجانی و عیوضی، ۱۴۰۰: ۴۳۹).

۳-۱-۲. اجرای برنامه با عنوان: «حفاظت و مدیریت مشارکتی بوم‌سازگان زاگرس»

دلایل و مبانی این پیشنهاد موارد زیر است:

- ❖ تأکید بر مسئله حفاظت مشارکتی در عنوان رویکرد ملی نسبت به بوم‌سازگان زاگرس و نقش مشارکتی گروه‌های ذی‌نفع مختلف برای حفاظت و مدیریت آن را نشان می‌دهد.
- ❖ جنگل و مرتع در زیست‌بوم زاگرس بسیار درهم‌تنیده است، علاوه بر اینکه به دلیل تاج پوشش باز جنگل، پوشش کف آن غنی است، ارتفاعات مناطق جنگلی، نیز مرتع است و همچنین در یک نگاه قلمرویی کلی، بخشی از ییلاق و قشلاق عشایر زاگرس در مناطق جنگلی است و بهتر است با رویکرد قلمرویی دیده شوند.
- ❖ همه بخش‌های ادارات کل منابع طبیعی و آب‌خیزداری استان‌های زاگرسی درگیر اجرای برنامه می‌شوند و این موضوع ضمن تأکید بر انسجام داخلی می‌تواند از ایجاد ساختارهای موازی مانند ستاد و دفتر و ... در ادارات جلوگیری کند.
- ❖ این عنوان در تمام سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای، ملی و محلی توانایی جذب منابع مالی دارد.
- ❖ از همه مهم‌تر برای عموم مردم قابل درک و احساس وظیفه‌مندی برای حفاظت ایجاد می‌کند.

۳-۱-۳. ایجاد سازوکار اجرایی «نظام‌مند، پویا و مسئله‌محور با حضور ذی‌نفعان کلیدی»

دلایل و مبانی این پیشنهاد موارد زیر است:

- ❖ توسعه زاگرس با محوریت حفاظت و مدیریت مشارکتی بوم‌سازگان آن، نیازمند همت و کوشش همه گروه‌های دست‌اندرکار است. با این وجود، اگر این موضوع ساختارمند نباشد، تعارض منافع ذی‌نفعان، باعث ایجاد موانع هم در ساختار اداری و هم در عرصه‌های اجرایی خواهد شد.
 - ❖ سازوکار اجرایی باید دارای حداکثر انطباق با نهادهای موجود و ساختارهای عرفی و در عمل راهی برای انسجام و ارتقاء هم‌افزایی و کارایی آن‌ها باشد.
 - ❖ سازوکار اجرایی باید براساس تحلیل مسئله‌محور ذی‌نفعان و مشارکت ذی‌نفعان کلیدی حسب مورد، ایجاد شود.
 - ❖ پیش‌نیاز این سازوکار، انسجام داخلی و هماهنگی بین بخش‌های مختلف سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری است.
- این تغییر رویکرد می‌تواند سازمان متولی را از یک ساختار و فرایند تدافعی و همیشه مورد مواخذه، به ساختار و فرایندی مطالبه‌گر تبدیل کند.
- مهم‌ترین ذی‌نفعان کلیدی غیردولتی اجتماعات محلی؛ سازمان‌های جامعه‌محور (تعاونی‌های عشایری و روستایی، دهیاری‌ها و شوراهای روستایی، تعاونی‌های تولید) سازمان‌های دولتی مرتبط؛ مراکز آموزشی و تحقیقاتی؛ شرکت‌ها و مؤسسات تخصصی عضو سازمان نظام مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی؛ و سازمان‌های مردم‌نهاد هستند.

۳-۱-۴. تأسیس صندوق ملی حفاظت از بوم‌سازگان زاگرس

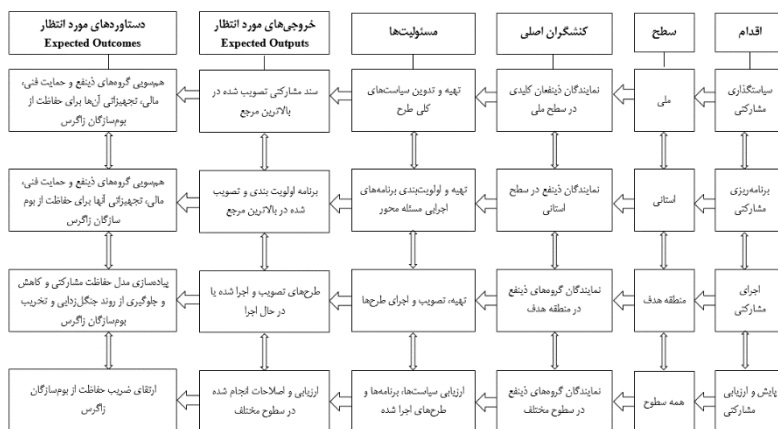
دلایل و مبانی این پیشنهاد موارد زیر است:

- ❖ مهم‌ترین عامل تخریب بوم‌سازگان زاگرس، فقر و توسعه نیافتگی است و خروج از این وضعیت نیازمند سرمایه‌گذاری کلان برای توسعه زاگرس خارج از عرصه‌های طبیعی است. مسئله‌ای که خارج از توان سازمان منابع طبیعی است.
- با این وجود، تأسیس صندوق ملی حفاظت بوم‌سازگان زاگرس می‌تواند سازمان را در تأمین منابع برای کاهش وابستگی مردم در بخش‌های مرتبط با عرصه‌های طبیعی کمک کند.

- ❖ این صندوق موجب ایجاد ساختار و فرایندی نظام‌مند جهت تأمین منابع مالی خارج از فرایندهای رایج تخصیص بودجه در چهارچوب ساختار سازمان برنامه‌بودجه کشور باشد.
- ❖ منابع مالی آن می‌تواند از طریق مشارکت‌های مردمی و خیرین؛ مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها؛ درصدی از حساب‌های سبز؛ جرائم تخریب منابع طبیعی؛ منابع بین‌المللی؛ درصدی از پول آب و برق و ... باشد.

۳-۱-۵. گام‌های اجرایی پیشنهادی

به‌منظور اجرای توصیه‌های سیاستی، چهار گام اجرایی شامل: ۱. سیاست‌گذاری مشارکتی؛ ۲. برنامه‌ریزی مشارکتی؛ ۳. اجرای مشارکتی؛ و ۴. پایش و ارزیابی مشارکتی، پیشنهاد شده است (شکل ۵). تفاوت اصلی رویکرد حاضر با ابتکار جنگل‌داری اجتماعی پیشنهادی سازمان منابع طبیعی و آبخیزداری آن است که در رویکرد حاضر به‌منظور افزایش پذیرش اجتماعی مداخله‌های ضروری برای حفاظت و احیای بوم‌سازگان زاگرس، مشارکت ذی‌نفعان ضروری تشخیص داده شده است. بنابراین رویکرد برنامه حفاظت و مدیریت مشارکتی بوم‌سازگان زاگرس، مبتنی بر مشارکت ارگانیک و گسترده دست‌اندرکاران کلیدی در مقیاس‌های مختلف برنامه‌ریزی و اجرایی است. این رویکرد نیازمند ظرفیت‌سازی در همه سطوح برای همه اقشار مرتبط با مسئله است.

شکل ۵: مراحل اجرای طرح (منبع: نگارندگان)

References

- Alam, A. (2007). Foundations of Political Science (16th edition). Tehran. Nay Publication. 391 pp. [in Persian].
- Alvani, S. M. (2013). Decisions and public policy making. Tehran. SAMT publication. 221 pp. [in Persian].
- Alvani, S. M. (2015). Public administration. Tehran. Ney publication. 514 pp. [in Persian].
- Beiranvand, A. (2019). Aligning the National Forest Policies, International Convention on Environmental and Local Communities' Behaviours and Desires in Lorestan Province, A Thesis Submitted to the Graduate Studies Office in Partial Fulfillment of the Requirement for the Degree of Doctor of Philosophy in Forestry, University of Tehran. [in Persian].
- Beiranvand, A., Zargham, N., Shamkhi, T., Nouri Naeeni, S. M. S., & Avatefi Hemat, M. (2020). Reviewing the forests and rangelands policies of the first to sixth economic, cultural, and social development plans of the Islamic Republic of Iran. *Iranian Journal of Public Policy*, 6(1), 154-179. [in Persian].
- Borrini-Feyerabend, G., Farvar, T., Nguingui, J. C., Ndongang, V. A. (2000). Co-management of natural resources: organising, negotiating and learning-by-doing. Kasperek Verlag, Mönchhofstr. Heidelberg.
- Borrini-Feyerabend, G., Pimbert, M., Farvar, T. Kothari, A., Renard, Y. (2004). Sharing power, learning-by-doing in co-management of natural resources throughout the world, IIED and IUCN/ CEESP/ CMWG. Cenesta. Tehran.
- Corbin, J., Strauss, A. (2011). Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory. translated by B. Mohammadi. Institute for Humanities and Cultural Studies Publications. third edition. 278 pp. [in Persian].
- Creswell, J. (2012). Qualitative inquiry and research design: choosing among five approaches (Third Edition). Translated by Danaeifard, H., and Kazemi, H. Tehran. Saffar-Eshraghi Publication. 320 pp. [in Persian].
- Danaeifard, H., Emami, S. M. (2007). Strategies of qualitative research: a reflection on grounded theory. *Strategic Management Thought*, 1(2), 69-97. [in Persian].
- Ebrahimi Rostaghi, M. (2023). Managing the extra-hyrcanian forests of Iran: (Part one: from 1949 to 1978). *Iranian Journal of Forest and Poplar Research*, 31(1), 65-85. [in Persian].
- Ebrahimi Rostaghi, M. (2024). Managing the extra-hyrcanian forests of Iran (Part two: 1979-1996). *Iranian Journal of Forest and Poplar Research*, 32(1), 77-95. [in Persian].
- Ebrahimi Rostaghi, M. (2024). Managing the extra-hyrcanian forests of Iran (Part three: 1996-2010). *Iranian Journal of Forest and Poplar Research*, 32(3), 284-306. [in Persian].
- Elshagh, S., Givarian, H., Rabiee Mandejin, M. R., Jamshidievaneki, M. (2022). Complexities of identifying public issues in Iran with a grounded theory approach. *Strategy*, 30(4), 691-730. [in Persian].

- Eskandari, S., Avatefi Hemmat, M., Rezaei, A., Feghhi, J., Heidari, A. (2021). Assessing the success of forestry cooperatives in Kurdistan province using Capacity Development Scorecards. *Forest and Wood Products*, 74(1), 57-71. [in Persian].
- Eyazi, M.R., Marzban, N., Salehi, M. (2017). From the study of good governance to a sustainable governance model. *Strategy Quarterly*, 26 (85) 55-85. [in Persian].
- Fattahi, M. (2005). Zagros Forest management methods. *Dahati Journal*, 52(3), 23-42. [in Persian].
- Ghazanfari, H., Namiranian, M., Sobhani, H., & Mohajer, R. M. (2004). Traditional forest management and its application to encourage public participation for sustainable forest management in the northern Zagros mountains of Kurdistan Province, Iran. *Scandinavian Journal of Forest Research*, 19(sup004), 65-71.
- Higher education planning office (HEPO). (2017). Latest revision of Forestry and Forest Economics Courses. Ministry of Science, Research and Technology, Educational Planning Commission, <https://nr.ut.ac.ir/fa/majors>
- Komijani, A., Eivazi, M.R. (2021). The Profile of Good Governance in Iran: From Capacity to Opportunity. *Strategy Quarterly*, 30 (100) 427-465. [in Persian].
- Krott, M. (2005). *Forest policy analysis*. Dordrecht. Springer Netherlands. 690 pp.
- Kuch-Pideh, N., Biglarbeigi, M., Pashapour, M. (2008). The Document on the development of natural resources and watershed management in the horizon of 2025. planning and budget office of Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization. Pooneh Publication. [in Persian].
- Legal and Inspection Office (LIO). (2001). Collection of national laws and regulations on natural resources. Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization Publications. 827 pp. [in Persian].
- Marvi Mohajer, M. R. (2005). *Silviculture*. University of Tehran Press. 387 pp. [in Persian].
- Ministry of Agricultural Jihad. (2001). livestock and rangeland balance national plan with an overview of the country's fodder resources. 30 pp. [in Persian].
- Ministry of Agricultural Jihad. (2023). *Agricultural Statistics*. (Vol. 2). 556 pp. [in Persian].
- Moradvaisi, S., Avatefi Hemmat, M. Shamekhi, T. (2019). Identification of executive and managerial barriers in the activity of forestry cooperatives in Guilan Province. *Iranian Journal of Forest*, 11(2), 281-296. [in Persian].
- Office of Non-Hyrcanian Forest (ONHF). (2001). National green movement program: 20-year national program of afforestation and forest restoration in cooperation with national organizations, institutions, associations, and non-governmental organizations, 2001 to 2020. Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization. 44 pp. [in Persian].

- Office of Non-Hyrcanian Forest (ONHF). (2004). Code of Conducts and terms of reference of non-timber forest products extraction in Zagros Forest, from 1998 to 2004. (Vol. 1), Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization. 174 pp. [in Persian].
- Office of Non-Hyrcanian Forest (ONHF). (2004). Executive code of conduct and terms of reference of Zagros Forest safeguarding and development plan (multipurpose forestry) from 1998 to 2004. (Vol. 1). Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization. 174 pp. [in Persian].
- Office of Non-Hyrcanian Forest (ONHF). (2004). Forest-dependent community relocation and organizing livestock exclusion from Zagros Forest restoration areas. Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization. 37 pp. [in Persian].
- Sadeghzadeh Hallaj, M. H., Pourhashmi, M. Hatami, F. Nouri, E. (2021). Documentary of the Forest Research Department (from the beginning to 2019), Research Institute of Forests and Rangelands. 82 pp. [in Persian].
- Saqeb Talebi, K. (2008). The strategic program for the country's forests. Research Institute of Forests and Rangelands and Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization. 64 pp. [in Persian].
- Sheikhal, M., Haqqani, F., Abbaspour, I. (no date). Evaluation of the Tuba plan, Agricultural Planning Economics and Rural Development Research Institute (APERDRI). Ministry of Agriculture Jihad. 23 pp. [in Persian].
- Statistical Center of Iran (SCI). (2025). Results of the Population and Housing Census. Available on the website: <https://www.amar.org.ir/>
- Technical Office of Conservation and Protection (TOCP). (2000). Program for the comprehensive perspective in national conservation and protection of the natural resources, Forests, Rangelands, and Watershed Management Organization. 37 pp. [in Persian].
- Valipour, A., Mohabat, S. A., Mohammadi, A. (2025). The significance of natural resources in Iran's national development plans and annual budgets (the case of Kurdistan Province). *Forest and Wood Products*, 77(4), 353-376. [in Persian].
- Yousefi, H., Saedizade, R., Mir, Z., Fadaei Moghadam, A. (2016). Collection of natural resources laws and regulations (explanatory and codification), Shapurkhasht Publication. Khorramabad. 727 pp. [in Persian].